

Chloupek, Jan

Úvod

In: Chloupek, Jan. *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1986, pp. 7-12

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122195>

Access Date: 03. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚVOD

1. Čtyřicáté výročí osvobození naší země Sovětskou armádou a završení našeho osvobozenického boje slavným Pražským povstáním přináší nám podnět k zamyšlení nad vývojem češtiny v uplynulých čtyřiceti letech.

Podkladem k takovému zhodnocení byly nám analytické stati k minulým jubileím našeho státu, jak je zpravidla publikovaly naše jazykovědné časopisy od roku 1945, vyšla i syntetická monografie *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka* z pera Fr. Cuřína a J. Novotného (Praha 1974) a v roce 1979 sborník *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, v němž se k vývojovému pohybu v češtině vrací nemálo badatelů. Zásluhou J. Petra máme vydány názory klasiků marxismu-leninismu na jazyk (Praha 1977). Charakteristiky nového vývoje češtiny najdeme nadto v knihách a člácích Havránkových, Běličových, Šmilauerových, Jedličkových, ze specializovaného pohledu v příspěvcích Horákových, Hausenblasových a Danešových, nebo Utěšeného, Krčmové a jiných. Ani stručná reprodukce názorů těchto badatelů není zde možná. Rovněž nelze v této souvislosti nepřipomenout velké syntetizující dílo Trávníčkovo.

Nehodláme zde posuzovat jazykový systém češtiny, který máme a který se teprve potenciálně vždy dílčím způsobem realizuje v našich projevech. Ostatně neohrozila jej ani škůdcovská činnost fašistických okupantů, zatímco jeho nositelé se jednotlivě i v národním celku nejednou ocitali na okraji fyzické zkázy. Po desetiletích snah obrozenec-kých, po populačním zesílení českého národa a po dvaceti letech samostatného československého státu jevila se čeština jako stabilizovaný, bohatý, dorozumivacím potřebám vyhovující jazykový systém. Osvobození Československa Sovětskou armádou 9. května 1945 pak rozhodlo o tom, že čeština bude dále žít ve *svých nositelích*, že bude živým jazykem — doslova — živého národa českého.

Od roku čtyřicátého pátého uplynulo více než čtyřicet let. Je to pro vývoj vyspělého jazyka mnoho, či málo? Je to více než polovina oněch mezních šedesáti let, jimiž vymezuje současný jazyk Jedlička i Hausenblas, a víc než dvě třetiny Ertlových „padesáti let“. Jenomže v knihách a v učebnicích vývoje češtiny se poučení o změnách v jazyce soustřeďuje spíše kolem významných dějinných epoch, jakými bylo vyvrcholení feudalismu, husitství, lidová solidarita pobělohorská, národní obrození, obnovení novodobého československého státu. K takovým údobím patří bezesporu doba počínající v letech 1945—1948, kdy byla samostatnost státu obnovena, avšak se zásadní změnou politické orientace k socialismu, k sociálnímu řádu v lidských dějinách poprvé spravedlivému. A tu bylo na prvním místě třeba vybudovat novou terminologii státní správy, ekonomie, výrobních a distribučních procesů a lidové kultury. Šlo přitom nejen o jednotlivé termíny, nýbrž i o jejich nové typy, ba i taxativní řady. Příbuzný ruský jazyk namnoze řešení jako dobrá předloha napomohl, ale nakonec zde v jednotlivých případech musely rozhodnout vnitřní zákonitosti češtiny (v jednotlivostech vůbec ještě vývoj není dokončen, srov. praxí málo respektované psaní hospodářsko-správní, resp. hospodářsko-správní). Vedle podobných změn zcela nezbytných, zasahujících přede-

vším terminologii oborů, docházelo po roce 1945 stále hojněji k změnám vyvolaným změnami v kulturních a politických institucích. Jako prospěšné se projevilo to, že česká jazykověda nebyla už od třicátých let konzervativní, nýbrž relativně pokroková. Ale k tolerování a potom i prosazování podob odpovídajících živelnému úzu mohlo dojít přece jen až ve společnosti směřující dopředu politicky, ekonomicky i kulturně — tím lépe, byla-li jazykověda na tento vývoj připravena. Konečně po předválečné a válečné hospodářské stagnaci, vyvolané jednosměrným zaměřením na válečné přípravy uprostřed chronických krizí kapitalismu, nahromadily se právě v poválečném údobí zásadní změny civilizační, které pro vývoj češtiny potvrzovaly známou poučku o zániku a zrodu slov se zánikem a zrodem věcí. V období hospodářských krizí a úbytku národního důchodu nemohla až na výjimky vznikat nová pojmenování, jako nevznikaly nové věci a nové vztahy. Chceme-li přece jen rozpoznat mezi příčinami nakupení jazykových změn tu hlavní, vidíme ji ve změně politickoekonomické orientace naší země ze státu kapitalistického v socialistický. Protože proces těchto změn není, jak známo z analýz vyslovených Komunistickou stranou Československa, v zásadě zakončen ani po vybudování rozvinuté socialistické společnosti, nelze ani naši živou současnost oddělit od jazykového procesu zahájeného v roce 1945.

Potud jsme vyhledali tři příčiny těch jevů, jež jsou dobře známy a jež podrobila důkladné analýze i naše jazykověda. Už její principy přijaté před druhou světovou válkou, jak jsme naznačili výše, byly tím dobrým podhoubím, které v socialistické republice přineslo nové plody v pokrokovém řešení otázek jazykového systému, zejména jazykové kultury i normy a kodifikace. Trvale projevovala naše jazykověda citlivý vztah k jazykovému dědictví: úpravy kodifikace děly se uvážlivě a nikoli za přeceňování úzu, který je svázán s určitým časem, někdy i s módou, a co je závažnější — vždy s určitým místem. Udržuje se ta dobrá vědecká tradice, že kodifikace nesmí obrážet úzus pouze regionální jen proto, že je většinový. V odmítání zbytečných změn projevuje se smysl pro ekonomii v jazyce.

Základní pojem našich úvah, pojem *národního jazyka*, patří gnozeologické soustavě společenských věd v užším slova smyslu spíše než jazykovědě. Proto si budeme vedle jazykové promluvy všímat i původce promluvy, mluvčího, pisatele a jejich sociálního okolí ve vztahu k sociálním změnám, ke kterým v socialistickém státě došlo. Máme-li především v úmyslu zhodnotit jazykové prostředky našich promluv, vede nás zkušenost nejčastěji k poznání, že co do útvarové charakteristiky jsou smíšené, snad jen převahou spisovné, dialektové, obecně české. Některé z nich zase nenesou v mezích češtiny žádný signál vymezující příslušnost k tomu nebo onomu útvaru národního jazyka, např. med, dře, Praha, ponecháme-li stranou kvantitu, i např. sedí, dává, skála. V zásadě však má původce promluvy možnost volit z prostředků spisovných, nebo nespisovných. Tato výrazová dichotomie platí pro češtinu velmi dávno, je výrazná a zřejmá téměř každému uživateli jazyka. Ale během let se mění nebo aspoň posunuje cíl, jemuž volba jednoho z členů dichotomie

slouží: z hlediska stylistického hodnocení jde o vytčení hlavního stylo-
tvorného faktoru promluvy (výjimečně dvou) a na druhé straně jeho
absence, protikladu, negace (viz dále).

Při zamyšlení nad vývojem češtiny za posledních 40 let nelze myslím
opominout vztah mezi jazyky, jejichž národy znovu společně budují jed-
notný československý stát, tentokrát na nových sociálních základech.
Vztah mezi češtinou a slovenštinou je totiž zvláštním typem vztahů mezi
příbuznými jazyky, jenž patrně nemá ve světě obdoby. Příznačné pro
něj je to, že pro adresáta, resp. posluchače promluvy fungují oba jazyky
záměnně, řekli bychom, bez pozorovatelného přepínače kódů (podle
F. Kopečného). Myslím, že právě tuto skutečnost je třeba zdůrazňovat
se zřením k charakteru našeho federativního zřízení: nijak se tím ne-
naznačuje jednotnost obou jazyků, nýbrž výhradně jejich blízká příbuz-
nost. Zajisté nelze oba jazyky sblížovat uměle, ale je možno společně
hodnotit vývoj obou národních jazyků, poučovat se z dobrých řešení
té nebo oné strany především tam, kde je vůbec možný racionální vliv
na vývoj národního jazyka.

Současné situace českého národního jazyka měla by naši jazykovědu
podněcovat k správnému vytyčení badatelských těžišť. Většina kulturních
jazyků naší doby má, jak známo, výrazové prostředky spisovné a vedle
toho jejich teritoriální obměny, jimiž jsou vytvářeny dialektové struk-
tury. V mnohých z těchto jazyků se nadto projevuje sklon k vytváření
„středového jazykového útvaru“, jakým se u nás už staly moravské
interdialekty (středomoravský a východomoravský) a zejména obecná
čeština. Všemi těmito veskrze známými útvary a jejich sociální prestiží
a hierarchií se obírá bohatá jazykovědná literatura s dlouhou badatelskou
tradicí. Přitom ani ve zkoumání tradičního dialektu nelze vidět staromil-
ský obdiv k jazykové minulosti, nýbrž prostě orientaci na výzkum jazy-
kového útvaru vyvíjejícího se živelně, na jazykovou úroveň odhalující
podstatu jazykové strukturace ve dvojicích a řekněme v desítce variant.
Jak bylo již uvedeno, má valná většina našich promluv povýtce smíšený
ráz — sotva bývají ryze spisovné, ryze nářeční, ryze obecně české. Na
tuto různorodost jazykových forem v jednotlivých promluvách reagují
někteří jazykovědci tak, že vytvářejí mnohastupňovou hierarchii jazyko-
vých útvarů pro češtinu, nabízejíce ji zároveň obecné jazykovědě. Tako-
vá stupnice začíná tradičním teritoriálním dialektem, končí „vlastním“
spisovným jazykem a zpravidla blíže ke středu obsahuje i hovorovou češ-
tinu, běžný standard ap. Zatímco existenci spisovného jazyka, dialektů,
u nás obecné češtiny považujeme za nespornou a prokázanou, není jasné,
proč se máme opírat např. o stupnice složitější. Vždyť i ze stupnice spi-
sivní jazyk — nářečí volí původce promluvy diglosii. Např. vybízeční
věta *Skoč si konečně s téma zubama k doktorovi!* patří hovorovému
stylu spisovné češtiny, obsahuje však tolerovaný morfologický prvek
teritoriálně podmíněný. Prostředky vlastní hovorovému stylu samy o so-
bě by neměly být nespisovné — spisovnost však v takových případech
musíme měřit šíře dobře poznanou normou jazyka, nikoli kodifikací.
Doménu hovorového stylu nespisovné — spisovnost však v takových případech
musíme měřit šíře dobře poznanou normou jazyka, nikoli kodifikací.
Doménu hovorového stylu nespisovné — spisovnost však v takových případech
musíme měřit šíře dobře poznanou normou jazyka, nikoli kodifikací.
Doménu hovorového stylu nespisovné — spisovnost však v takových případech
musíme měřit šíře dobře poznanou normou jazyka, nikoli kodifikací.

logii — i když se počet spisovných hovorových (knižních dublet) členů neutrálních naposledy poněkud zvětšil — nýbrž ve frazeologii, v syntaxi a v lexiku. Stejně prostředky syntaktické, frazeologické a lexikální se mohou vyskytovat ve všech těch útvarech národního jazyka, jichž se užívá v běžné konverzaci, jsou to tedy prostředky běžné mluvy — ta je pojmem shrnujícím všechny prostředky národního jazyka sloužící běžnému dorozumívání. Při posuzování promluv ze strany veřejnosti se zásadně vychází buď z dorozumívacího modelu spisovného, nebo z teritoriálního základu mluvy. I užívání obecné češtiny v moderní dramatické tvorbě bývá hodnoceno (i samými Pražany) jako užívání „pražského dialektu“ a proti vši praxi kladeno nezřídka na úroveň moravských dialektů, které se pouze nevyskytují tak často. Zároveň nelze popřít pronikání obecné češtiny do funkcí vyhrazených spisovnému jazyku; nadto nelze předpokládat, že by se tento proces v budoucnu oslabil.

2. Základní pojmosloví

<i>Jazyk</i>	— systém znaků sloužící k výměně a vyrovnávání obsahů lidského vědomí, to jest k dorozumívání a myšlení, jinak též množina promluv uskutečněných nebo potenciálních, řídicích se stejnými strukturálními zákonitostmi
<i>Národní jazyk</i>	— soubor integrovaných výrazových prostředků, vymezený územně, uvnitř diferencovaný funkčně a teritoriálně, stratifikovaný sociálně
<i>Jazykový útvar</i>	— jazyková struktura s jednou funkcí nebo s několika funkcemi
<i>Jazyková situace</i>	— situace daná vztahem mezi všemi účastníky a složkami komunikačního aktu (komunikačních aktů)
<i>Jazyková norma</i>	— soubor zákonitostí objektivně se projevujících v daném jazykovém útvaru (v jistém údobí), počítovaný kolektivem uživatelů za závazný; v praxi stav jazykové struktury v živém úzu, resp. v jazykovém povědomí jazykově vzdělaného příslušníka národního jazyka
<i>Jazyková kodifikace</i>	— závazné institucionalizované představení uzlových prvků spisovné jazykové normy v soudobých slovnících, mluvnících a jazykových příručkách
<i>Jazyková funkce</i>	— sepětí významu a formy s jistým úkolem při vyjadřování
<i>Diglosie</i>	— schopnost využívat při komunikaci dvou útvarů národního jazyka
<i>Jazykový úzus</i>	— využívání kvalit národního jazyka společností při dorozumívání

<i>Spisovný jazyk</i>	— útvar národního jazyka řídící se kodifikací, užívaný záměrně v záležitostech národní kultury hmotné a duchovní, stylisticky rozrůzněný, národně reprezentační
<i>Kodifikační prameny</i>	— tj. Pravidla českého pravopisu, SSJČ, časopis Naše řeč, jazykové koutky Čs. rozhlasu, mluvnice a jazykové příručky schválené ministerstvem školství ČSR, Výslovnost spisovné češtiny I a II
<i>Oblastní variety spisovného jazyka</i>	— územně podmíněné obměny ve struktuře spisovného jazyka, územně podmíněný výběr z dublet
<i>Dialekt</i>	— strukturální varieta ve vztahu k jiné nebo dílčí útvar ve vztahu k celku
<i>Tradiční teritoriální dialekt</i>	— útvar národního jazyka vymezený teritoriálně, přísně normovaný, stylisticky plochý, užívaný živelně pro běžné mluvené dorozumívání
<i>Interdialekt</i>	— nestabilizovaný útvar národního jazyka představující nejvyšší vývojové stadium tradičních teritoriálních dialektů — zbavených už výlučných lokálních znaků a naopak obsahujících inovace už podle nových vývojových zákonitostí národního jazyka
<i>Obecná čeština</i>	— útvar národního jazyka jednak ryze interdialektového typu (v Čechách a na západní Moravě), jednak typu standardu s vyšší komunikační funkcí
<i>Jazykový standard</i>	— obecný jazyk s vyšší komunikační funkcí, realizovaný převážně mluvenou řečí, základu spisovného (např. ve slovenštině), nebo nespisovného (tzv. „třetí standard“)
<i>Běžná mluva</i>	— soubor jazykových prostředků (nespisovných i spisovných) užívaných při běžné mluvené komunikaci
<i>Profesní mluva</i>	— specifické lexikální, řídicí frazeologické vrstvy jednoznačné v určitém pracovním prostředí
<i>Slang</i>	— specifické lexikální nebo frazeologické vrstvy užívané (původně) jako výrazová aktualizace v určitém zájmovém nebo pracovním prostředí
<i>Argot</i>	— specifické lexikální nebo frazeologické vrstvy užívané jako tajná mluva třídně a sociálně izolovaného prostředí
<i>Jazykový styl</i>	— výběr a organizace jazykových prostředků podle povahy a cíle promluvy, popř. celého textu
<i>Hovorový styl</i>	— funkční styl spisovného jazyka rozvíjející komunikát lineárně vůči přítomnému adresátu, tolerantní k nespisovným prvkům
<i>Hovorová čeština</i>	— soubor výrazových prostředků příslušící hovorové

- vému stylu spisovné češtiny, založený na současné normě spisovné češtiny
- Odborný styl* — funkční styl spisovného jazyka zaměřený na text sdělení
- Styl umělecké literatury* — funkční styl spisovného jazyka závisící na (ze strany autora) vědomé (více méně zjevné nebo skryté) poetizaci (depoetizaci) textu
- Poetizace* — způsob ozvláštnění různých stylistických prvků v uměleckém textu se záměrem obohatit sdělení o hodnoty estetické
- Publicistický styl* — funkční styl spisovného jazyka daný neustálým procesem automatizace jazykových prostředků při periodickém (agitačním a uvědomovacím) působení na čtenáře, posluchače a diváka a naopak dočasného výrazového obnovování
- Městská mluva* — hierarchické využití dvou nebo více jazykových útvarů při komunikační aktivitě obyvatel města
- Idiolekt* — soubor vyjadřovacích prostředků jedince
- Řeč* — promluva nebo soubor promluv charakterizované jako mluvené, nebo psané z hlediska preparativního, realizačního a stylisticky hodnotícího
- Řečotvorný faktor* — faktor konstituující promluvu jako mluvenou, nebo psanou
- Slohotvorný faktor* — faktor pomáhající konstituovat promluvu jako určitý stylistický tvar

Literatura

Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.

Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Praha 1978.

Terminologie zur neueren Linguistik. In: *Germanische Arbeitshefte*. Tübingen 1974.